

1^ο

Επιστημονικό Συνέδριο

Ο καπνός στην ιστορία

οικονομικές,
κοινωνικές
και πολιτισμικές
προσεγγίσεις

Επιστημονική επιμέλεια:
Άγγελος Α. Παληκίδης

Πρακτικά Συνεδρίου
Καβάλα | 7-9 Δεκεμβρίου 2018

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΠΝΟΥ

Πρακτικά
1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου
Ο καπνός στην ιστορία:
οικονομικές, κοινωνικές
και πολιτισμικές προσεγγίσεις
Καβάλα, 7-9 Δεκεμβρίου 2018

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγόρευσης των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι, κατά τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και, γενικά, η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

© Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων & Ιστορίας Καπνού
Κ. Παλαιολόγου 4, 65403 Καβάλα
Τ. 25102 23344 | e-mail: info@ikkik.gr

Σχεδιασμός – Επιμέλεια έκδοσης: Ξανθή-Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη
Συντονισμός έκδοσης: Νεκτάριος Μουρδικούδης
Τυπογραφικές διορθώσεις: Νεκτάριος Μουρδικούδης, Γεωργία Ντεμίρη,
Αλέξανδρος Κολαΐτης

Δημιουργικό, γραφιστική επιμέλεια,
διορθώσεις, μοντάζ, διαχωρισμοί, εκτύπωση, παραγωγή:
TWO K Project ΕΠΕ
Όπισθεν Οικισμού Ηφαίστου,
έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
Τ. 25310 72486 | e-mail: hello@2kproject.gr

Facebook @2kproject.gr | Instagram 2kprojectgr

ISBN: 978-960-99637-1-8

Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού

Πρακτικά
1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου

Ο καπνός στην ιστορία:
οικονομικές, κοινωνικές
και πολιτισμικές προσεγγίσεις

Καβάλα, 7-9 Δεκεμβρίου 2018

Επιστημονική επιμέλεια:
Άγγελος Α. Παληκίδης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	11
Γιάννης Βύζικας	12
Ζωή Γαβριλίδου	16
Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή	17
Ulrich Moennig	20
Χάρης Αθανασιάδης	22
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	24
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ <i>ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ</i>	
Σωκράτης Πετμεζάς	38
Οι βαλκανικές κοινωνίες την εποχή του καπνού ή αλλιώς το πρόβλημα της εθιστικής εξάρτησης από ένα παγκοσμιοποιημένο προϊόν	
Παναγιώτα Τζιβέρα	66
Εκμισθωτές και καταναλωτές καπνού στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.): το δίκτυο της οικονομίας της απόλαυσης	
Άρης Καφαντόγias	77
Όψεις της κοινωνικής διαδρομής του καπνού στην Αψβουργική Μοναρχία μέσω της νομοθεσίας για τον καπνό στα τέλη του 18 ^{ου} αιώνα	
Ευφροσύνη Ρούπα	90
Τα παραφερνάλια του καπνίσματος από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή	
Νίκος Λεωνιδάκης	105
Η χρηματοδότηση της εμπορίας και επεξεργασίας του καπνού κατά τη μεταπολεμική περίοδο	
Ευάγγελος Πρόντζας – Βιργινία-Αναστασία Φουρνάρη	121
Ο καπνός στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές σχέσεις του Μεσοπολέμου	
Αριστοτέλης Νικ. Σπυριδόπουλος	135
Το ζήτημα του καπνού στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της πρώτης εμπορικής συμφωνίας Ελλάδας-Τσεχοσλοβακίας (1920-1923)	
Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος	145
Η Ελληνογερμανική Συμφωνία του 1950 για τα καπνά (<i>Tabakabkommen</i>)	

Juan Carmona-Zabala	156
Παλιές συνθήξεις σε νέα εποχή: Οι χωρικές αγοραπωλησίες ανατολικών καπνών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	
Βασίλης Πατρώνης – Σπύρος Χουλιάρas	165
Από τις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο: Διαστάσεις, χωρική επέκταση και συμβολή της καπνοπαραγωγής στην Αιτωλοακαρνανία	
Δημήτρης Κυπριωτάκης	177
«Τα Κρητικά καπνά»: Στοιχεία για την παραγωγή και το εμπόριο καπνού στην ανατολική Κρήτη κατά τον Μεσοπόλεμο	
Γιώργος Βοζίκas	196
Τεχνικές παραγωγής, οικογένεια και καταμερισμός εργασίας στην καλλιέργεια και χωρική επεξεργασία του καπνού στα Δαρνακοχώρια	
Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής	212
Στοιχεία για την παραγωγή, τη μεταποίηση και το εμπόριο καπνού στην Καβάλα (τέλη 19 ^{ου} –αρχές 20 ^{ου} αιώνα), προερχόμενα από τα δημοσιεύματα της εβραϊκής <i>Journal de Salonique</i>	
Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου	225
«Βιομηχανία σιγαρέτων εν Σάμω»: Όψεις της επιχειρηματικότητας του καπνεμπορικού οίκου των αδελφών Μ. και Σ. Καραθανάση στη Σάμο (1887-1916)	
ΜΕΡΟΣ Β΄	
ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	
ΚΑΠΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ	
Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν	238
Έμφυλες διαστάσεις στην προφορική μνήμη καπνεργα(ρι)ών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος του Βόλου	
Κώστας Φουντανόπουλος	249
«Ο άλλος εργάτης»: Καπνεργάτριες και κατανομή της εργασίας στα καπνεργοστάσια της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου	
Θανάσης Μπέτας	257
Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20 ^ο αιώνα	
Χρήστος Καραμπάτσος – Νικόλαος Αλέξης	271
Οι απαρχές της εκμηχάνισης στην ελληνική σιγαροποιία: εργατικός έλεγχος, εργοδοτικές πρωτοβουλίες και κρατική παρέμβαση στους χώρους εργασίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20 ^{ου} αιώνα	
Κώστας Παλούκης	287
«Ανεπεξέργαστα καπνά» και «ίδια μεροκάματα για ίδια δουλειά»: οι απόψεις των κομμουνιστικών παρατάξεων για το καπνικό ζήτημα (1927-1933)	

Δόμνα Κόφφα – Χάρης Ραζάκος 305
Καβαλιώτες καπνεργάτες στο Έκτακτο Στρατοδικείο Δράμας

ΜΕΡΟΣ Γ΄
Ο ΚΑΠΝΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ

Κωστούλα Καλούδη 322
The back breaking leaf: Η ζωή των καπνεργατών στην οθόνη

Θανάσης Β. Κούγκουλος 332
Καπνίζοντας στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα:
Μαρτυρίες από το ελληνικό μυθιστόρημα των «Αποκρύφων»

Ελπινίκη Χ. Τασάνη 350
«Αρχάγγελιο της παλικαριάς»: Η εικόνα του λαθρέμπορα καπνού
(τέλη 19^{ου}–αρχές 20^{ου} αιώνα) μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα
Λεσβίων συγγραφέων

Κωστής Γκοτσίνης 363
«Το κασίς ή τον καπνόν»: το δίλημμα κατά τα πρώτα βήματα
της ελληνικής καπνοκαλλιέργειας (1880-1920)

Γαρυφαλλιά Θεοδωρίδου 377
Λόγοι θρησκευτικοί και κοσμικοί περί καπνού και καπνίσματος:
Λαογραφική θεώρηση όψεων δημόσιας ρητορικής (τέλος 17^{ου}–τέλος 18^{ου} αι.)

Χάρης Αθανασιάδης 398
Μέρα Μαγιού μου μίσεψες... Ο ματωμένος Μάης του '36 στη δημόσια σφαίρα

ΜΕΡΟΣ Δ΄
Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑ

Κωνσταντίνος Αδαμάκης – Αρχοντή Ιωάννου 410
Δρόμοι του καπνού στην πόλη του Βόλου

Μαρία Δανιήλ 421
Τα καπνεργαστήρια της Αθήνας: Διατήρηση της μνήμης που χάνεται

Σοφία Γκουβούση – Σπυρίδων Ταβλίκος 440
Θεσσαλονίκη – Πρωτεύουσα πόλη του καπνού:
Ανάπτυξη των καπναποθηκών κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα

Λεάνδρος Ζωΐδης 448
Ο αρχιτέκτων Λεάνδρος Ι. Ζωΐδης και
η συνεισφορά του στην πολιτιστική κληρονομιά του καπνού

Γιάννης Γονατίδης 465
Η ομορφιά της λίστας: Αρχεία για την ιστορία του καπνού

ΜΕΡΟΣ Ε΄

Η ΚΑΒΑΛΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

Αγγελική Χ. Κιουρτσά-Μιχαλοπούλου

482

Άρωμα καπνού στο λογοτεχνικό έργο Καβαλιωτών ποιητών και πεζογράφων

Ευριπίδης Γαραντούδης

499

Το καπνικό ζήτημα στο έργο ποιητών που γεννήθηκαν και/ή έζησαν στην Καβάλα

Άγγελος Α. Παλκίδης

512

Βιογραφία της λήθης: Σαμπετάι Τσιμίνο, ο τελευταίος Εβραίος καπνέμπορος της Καβάλας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

530

Βιογραφία της λήθης: Σαμπετάι Τσιμίνιο, ο τελευταίος Εβραίος καπνέμπορος της Καβάλας

Άγγελος Α. Παλκιδής/Angelos A. Palikidis

*Επίκουρος Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Assistant Professor, Democritus University of Thrace*

Περίληψη/Abstract

Η παρούσα εισήγηση, μέσα από την έρευνα πλήθους αρχειακών πηγών και συνεντεύξεων, επιχειρεί να συντάξει τη βιογραφία του Σαμπετάι Τσιμίνιο, του τελευταίου Εβραίου καπνέμπορου της Καβάλας (1920-2003). Ο Σαμπετάι, γεννημένος μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βιώνει αφενός την ακμή και την ύφεση του καπνεμπορίου και αφετέρου τον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής Κατοχής. Εκπαιδεύεται στην Καβάλα και στη Θεσσαλονίκη, εργάζεται στην οικογενειακή επιχείρηση, στρατεύεται εθελοντικά στο ελληνικό στρατό για να πολεμήσει στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, εκτοπίζεται ως όμηρος στη Βουλγαρία για καταναγκαστικά έργα, βλέπει την οικογένειά του να μεταφέρεται με τρένο στο στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα και επιστρέφει στην Καβάλα, όπου ζει μέχρι το τέλος της ζωής του αφενός αξιοποιώντας την εμπειρογνομοσύνη του στον καπνό και αφετέρου διασώζοντας τη μνήμη της χαμένης εβραϊκής κοινότητας. Στις τελευταίες ενότητες υπογραμμίζεται η σημασία της παρακαταθήκης που άφησε πίσω του ο Τσιμίνιο και οι δυνατότητες που αυτή προσφέρει στην ιστορική έρευνα και στην εκπαίδευση.

Biography of Oblivion: Sabetai Tsimino, the Last Jew Tobacco Trader of Kavala

This paper, through a research in a large number of archive sources and interviews, strives to compose a biography of Sabetai Tsimino (1920-2003), the last Jew tobacco trader of Kavala. Sabetai, born after the end of the Great War, experiences both the climax and the fall of the tobacco trade and the extermination of the Jewish community of Kavala during the Bulgarian occupation. He takes his fundamental and language education in Kavala and Salonika during the interwar period, is recruited as volunteer to the Greek army, fights during the Greek-Italian War (1940-41), is transported for forced labor to Bulgaria, sees before his

eyes his family to be displaced to the extermination camp in Treblinka, and, after the liberation, comes back to Kavala, where he spends the rest of his life working as tobacco expert and saving the memory of the lost Jewish community by many ways. At the last units of this paper the significance of the legacy that Sabetai Tsimino left behind is underlined and the opportunities provided for the historical research and education are analyzed.

Εισαγωγή

Για τη σύνταξη της βιογραφίας του Σαμπετάι Τσιμίνο αξιοποιήθηκε μεγάλος αριθμός και ποικιλία πηγών από αρχεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, το βιογραφούμενο πρόσωπο έθεσε ως κύριο ηθικό πρόταγμα στον εαυτό του μετά το τέλος του πολέμου και την απώλεια της οικογένειάς του, μαζί με τη συντριπτική πλειονότητα των μελών της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας, την τεκμηρίωση της παρουσίας της και τη διάσωση της μνήμης της. Γι' αυτό και ερεύνησε, συγκέντρωσε, συνέλεξε, ταξινόμησε και κληροδότησε σε επίσημους αρχειακούς φορείς στην Ελλάδα και στο Ισραήλ κάθε διασωθείσα πηγή για την κοινότητα και, κυρίως, για τις οικογένειες και τον καθένα προσωπικά, απ' όσους χάθηκαν στο κρεματόριο της Τρεμπλίνκα.

Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια πολύ απέχει από το να χαρακτηριστεί πλήρης. Ομολογώ ότι κατά τη διάρκεια της σύνταξης –για τα μέτρα και τις απαιτήσεις του θέματος– έρευνας που πραγματοποίησα, μού αποκαλυπτόταν σταδιακά ένας άνθρωπος με πολύπτυχη και πολυσήμαντη προσωπικότητα, μέσα από ένα ογκώδες έργο που με περισσή μεθοδικότητα άφησε πίσω του. Ένα έργο που είμαστε πλέον σε θέση να εκτιμήσουμε, να ερευνήσουμε και να αξιοποιήσουμε ως επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα και, πάνω απ' όλα, ως τοπική κοινότητα. Σε αυτό επιχειρώ να συμβάλω με το παρόν πόνημα και ευελπιστώ ότι θα αξιωθώ να συνεχίσω.

Η σύντομη βιογραφία, που ακολουθεί, έχει συντεθεί με βάση πολλές και ποικίλες αρχειακές πηγές και προφορικές μαρτυρίες. Ειδικότερα:

■ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)/Αρχεία νομού Καβάλας

—Συλλογή «Ισραηλιτική Κοινότητα Καβάλας», 1915-1998, ΑΒΕ: 204 – ΑΕΕ: ΣΥΛΛ. 75, όπου, εκτός των άλλων, φυλάσσονται το Βιβλίο Απογραφής Εβραίων Καβάλας από τις βουλγαρικές αρχές Κατοχής (1942), η πλήρης Κατάσταση των Ισραηλιτών Καβάλας, συνταχθείσα από τον Σαμπετάι Τσιμίνο και φωτογραφίες του μνημείου στο εβραϊκό νεκροταφείο Καβάλας.

—Αρχείο οικογένειας Ααρών και Σαμπετάι Τσιμίνο, 1944-1974, ΑΒΕ: 280 – ΑΕΕ: ΣΥΛΛ.

127, όπου, εκτός των άλλων, φυλάσσονται η αλληλογραφία στην ελληνική και ισπανο-εβραϊκή γλώσσα (λαδίνο) με συγγενείς της οικογένειας Τσιμίνο που μετανάστευσαν στη Χάιφα του Ισραήλ και στο Μπουένος Άιρες της Αργεντινής, επαγγελματική αλληλογραφία με οργανισμούς και εταιρείες καπνού, αλληλογραφία για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα του ναζισμού και την αρπαγή της περιουσίας τους από τις κατοχικές δυνάμεις (γερμανικές και βουλγαρικές), αλληλογραφία για εβραϊκά θέματα με ενώσεις, περιοδικά, πολιτικούς φορείς και ερευνητικά ιδρύματα, όπως το Yad Vashem, στο οποίο ο Σαμπετάι προώθησε το σύνολο των αρχειακών πηγών που συνέλεξε και ταξινόμησε.

—Αρχείο «Καπνεμπορικός Οίκος Ααρών και Σαμπετάι Τσιμίνο», Καβάλα 1944-1979, ΑΒΕ: 225 – ΑΕΕ: ΕΠΙΧ. 9.

- Αρχείο Yad Vashem, για τη συλλογή του οποίου ο Σαμπετάι Τσιμίνο, εκτός των άλλων, συμπλήρωσε και υπέβαλε 228 ατομικά δελτία μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Καβάλας.
- Οικογενειακό αρχείο και φωτογραφική συλλογή του Ααρών Τσιμίνο, γιου του Σαμπετάι.
- Βιντεοσκοπημένη συνέντευξη του Σαμπετάι Τσιμίνο για το *USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education* (πρώην *Survivors of the Shoah Visual History Foundation*), την οποία παραχώρησε στον ιστορικό Βασίλη Ριτζαλέο στις 7 Ιουνίου 1998.
- UNITAB, ντοκιμαντέρ με τίτλο “The quality of tobacco grown in Europe”, 1998.
- Νέα Ελληνική Τηλεόραση (NET), σειρά «Αμύχανη Βιομηχανία»-επεισόδιο «Ενθύμιον Καπνού» (σενάριο-σκηνοθεσία: Κ. Μαχαίρας), 1999.
- Συνέντευξη του γράφοντα με τον Ααρών Τσιμίνο, γιο του Σαμπετάι (Θεσσαλονίκη, 15 Ιουλίου 2018).

Η Ζωή του Σαμπετάι Τσιμίνο

Ο Σαμπετάι ή Σάμπι, όπως τον αποκαλούσαν οι δικοί του άνθρωποι, ήταν το τρίτο παιδί μιας εξάτεκνης οικογένειας Ισπανοεβραίων με γονείς τον Ααρών και τη Φλор Τσιμίνο. Πριν από αυτόν, είχαν γεννηθεί η Μαλκά και ο Ιακώβ (τον προσφωνούσαν χαϊδευτικά «Ζακ») και ακολούθησαν η Ντουντού, ο Μείρ και ο Μωρίς (Εικ. 1).

Οι οικογένειες του παππού του, Ιακώβ, και της γιαγιάς του, Μαλκά, είχαν μεταναστεύσει μαζί με πολλές άλλες εβραϊκές οικογένειες από τις Σέρρες στην Καβάλα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, σε μια εποχή που η πόλη απολάμβανε μια καλπάζουσα οικονομική ανάπτυξη, κυρίως εξαιτίας του καπνεμπορίου.¹

1 Για τη δημογραφική εξέλιξη του εβραϊκού πληθυσμού της Καβάλας στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} βλ. Αιμιλία Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική και ιστορική διερεύνηση* (Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2007), 129-142.

Εικ. 1: Η οικογένεια του Ααρών και της Φλορ Τσιμίνο (μέσα της δεκαετίας 1930)

Ο πατέρας του Σαμπεταΐ, Ααρών, γεννημένος το 1888, από δεκατεσσάρων ετών βοηθούσε τον πατέρα του στο ομπρελάδικο που διατηρούσε στην Καβάλα και ταυτόχρονα εργαζόταν ως καπνεργάτης στις αποθήκες της μεγάλης εβραϊκής εταιρείας Fratelli Allatini στο κέντρο της πόλης². Οι αλληπάλληλες στρατεύσεις του Ααρών αποκαλύπτουν με εντυπωσιακή ενάργεια τις διαρκείς μεταβολές του πολιτικού χάρτη της περιοχής της Καβάλας στην παραγμένη δεκαετία 1912-1922: Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ο Ααρών υπηρέτησε στον οθωμανικό στρατό, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επιστρατεύτηκε στον βουλγαρικό, για να καταταγεί λίγο αργότερα, όταν η Καβάλα ενσωματώθηκε οριστικά στο

² Η καπνεμπορική εταιρεία των αδελφών Αλλατίνι, μιας ιταλο-εβραϊκής οικογένειας από τη Θεσσαλονίκη, είναι η πρώτη μεγάλη επιχείρηση που εγκαθίσταται στην Καβάλα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο οίκος θα μετονομαστεί αργότερα σε "Commercial Company of Salonica Ltd" με έδρα στο Λονδίνο [Γιάννης Βύζικας, *Καβάλα η Μέκκα του Καπνού* (Καβάλα: Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, 2010), Γ΄: 33].

ελληνικό κράτος, στον ελληνικό³. Το 1918, με το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ο Ααρών Τσιμίνο τολμά να κάνει το πρώτο επιχειρηματικό του βήμα στον χώρο του καπνεμπορίου και συνεταιρίζεται με τον Τούρκο καπνέμπορο Μεμέτ Καβαλά⁴. Η συνεργασία τους θα διαρκέσει μέχρι το 1923, όταν η Σύμβαση της Λοζάνης θα επιβάλλει τον υποχρεωτικό και οριστικό εκπατρισμό του Μεμέτ και της οικογένειάς του από την Καβάλα, την ιδιαίτερη πατρίδα του.

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν και μέχρι την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, η οικογένεια Τσιμίνο, όπως και το σύνολο της τοπικής κοινωνίας της Καβάλας, θα βιώσει διαδοχικά μια χρυσή και μια σκοτεινή δεκαετία: τη χρυσή για το καπνεμπόριο δεκαετία του 1920 και τη ζοφερή περίοδο που ακολούθησε την έκρηξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 και τη συνακόλουθη υπαγωγή των οικονομικών δραστηριοτήτων της Ελλάδας σε καθεστώς αυστηρού οικονομικού ελέγχου και ασφυκτικών διακρατικών διακανονισμών (κλήριγκ). Για την οικονομία της πόλης και της αγροτικής περιφέρειάς της, που στηριζόταν στο υπερπόντιο καπνεμπόριο και σε διεθνείς συναλλαγές, το πλήγμα ήταν πολύ πιο οδυνηρό από πολλές άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας⁵.

3 Για τη ρευστότητα της περιόδου και τον τρόπο που τη βίωσε η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας, ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία ενός Εβραίου τοπικού εμπόρου, του Raphael Josef Florentin. Βλ. Eyal Ginio, "Enduring the shift from an empire to a nation-state: the case of the Jewish community of Kavala during the First Balkan War", στο *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε ανατολή και δύση, 15^{ος}-20^{ος} αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα 21-23 Μαΐου 2015*, επιμ. Άν. Μαχαιρά και Λ. Παπαστεφανάκη (Ιωάννινα: Ισνάφι, 2016), 173-181.

4 Ο Μεμέτ ήταν παππούς του Οσμάν Καβαλά, του Τούρκου ακτιβιστή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο οποίος μετά το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016 συνελήφθη από το καθεστώς Ερντογάν και έκτοτε βρίσκεται έγκλειστος στις φυλακές της Σηλυβρίας. Η υπόθεσή του έχει προκαλέσει το ισχυρό ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας, γι' αυτό και η δίκη του καλύπτεται από διεθνή μέσα.

5 Για τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου ως προς το είδος των καλλιεργούμενων προϊόντων και σε συνάρτηση με τις γεωγραφικές περιφέρειες βλ. (α) Σωκράτης Πετμεζάς, «Η αγροτική οικονομία το μεσοπόλεμο. Η εξέλιξη των μακρο-μεγεθών και των περιφερειακών ανισοτήτων», στο *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο, πρακτικά συνεδρίου*, επιμ. Δ. Παναγιωτόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007), 77-89, (β) Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932* (Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα, 1986), (γ) Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2002). Ειδικότερα, για τις αλλαγές που επέφερε η πρακτική του κλήριγκ στις εξαγωγές καπνού, στις τιμές και στις καλλιέργειες βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012), 251-253. Για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου στις εξαγωγές καπνού και ειδικότερα στην τοπική οικονομία και κοινωνία της Καβάλας και της περιφέρειάς της (καπνεμπορικές επιχειρήσεις, τεχνολογία επεξεργασίας, εργασία και καλλιέργειες) βλ. Ιωάννης Β. Ιωαννίδης, *Το καπνικό στην Καβάλα. Μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία* (Καβάλα: Ιστορικό Αρχείο Δήμου Καβάλας, 1998), 103-111.

Εικ. 2: Το τριώροφο νεοκλασικό της οικογένειας Ααρών Τσιμίνο στην Καβάλα (δεκαετία 1930)

Η περίοδος αυτή, ωστόσο, συμπίπτει με τα ξέγνοιαστα παιδικά και εφηβικά χρόνια του Σαμπετάι. Η οικογένεια ολοκληρώνεται με τη γέννηση του έκτου της παιδιού, του Μωρίς, ενώ από το 1926 ζουν μαζί με τη γιαγιά τους στο νεόδμητο τριώροφο νεοκλασικό σπίτι τους στην οδό Κολοκοτρώνη 5, πίσω από τις καμάρες (Εικ. 2).

Πρόκειται για μια τυπική μεικτή γειτονιά της Καβάλας, όπου, όπως ο ίδιος καταθέτει σε συνέντευξή του, συνυπήρχαν αρμονικά χριστιανικές και εβραϊκές οικογένειες. Ο Σάμπι πήρε το απολυτήριο του Δημοτικού Σχολείου από την Ισραηλιτική Σχολή Καβάλας, η οποία ανήκε στο δίκτυο της *Alliance Israélite Universelle*⁶, ενός από τα καλύτερα σχολεία της πόλης, το οποίο δεχόταν μαθητές αδιακρίτως θρησκευόμενου και καταγωγής και ακολουθούσε τα αναλυτικά προγράμματα του ελληνικού κράτους. Άλλωστε, ο Σάμπι ξεχώριζε ανάμεσα στους δασκάλους του τον Κωνσταντίνο Λαλένη. Στα δύο επόμενα χρόνια, κατά απαίτηση του πατέρα του, θα παρακολουθήσει μαθήματα γαλλικών και γερμανικών στην Εμπορική και Πρακτική Σχολή των αδελφών Ισαάκ και Αλμπέρτο Αλτσέχ⁷ στη Θεσσαλονίκη, ενός από τα πλέον διακεκριμένα δευτεροβάθμια σχολεία της πόλης, ώστε να ενισχύσει τις επικοινωνιακές του δεξιότητες στο καπνεμπόριο. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί, όπως θα ομολογήσει, δεξιώθηκε τις ιδέες και τα οράματα του σιωνιστικού κινήματος, στα οποία ήταν μυημένοι οι αδελφοί Αλτσέχ, ενώ παράλληλα ήταν προσηλωμένοι στη γλωσσική και

Γενικά, για τον καπνό στην περιοχή της Καβάλας και τις οικονομικές, επιχειρηματικές, τεχνολογικές, αγροτικές και εργατικές πτυχές του, έργο αναφοράς είναι το τρίτομο του Γιάννη Βύζικα, *Καβάλα η Μέκκα του Καπνού*.

6 Η Alliance (Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση) ιδρύθηκε το 1860 στο Παρίσι και, ακολουθώντας τα πρόταγμα του Γαλλικού Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας, προέκρινε με το παιδαγωγικό της πρόγραμμα τη διαμόρφωση σύγχρονων πολιτών, οι οποίοι, διατηρώντας την εβραϊκή τους ταυτότητα, θα εντάσσονταν λειτουργικά στην κοινωνία του κράτους στο οποίο ζούσαν. Ως εκ τούτου, έδινε έμφαση σε πρακτικές δεξιότητες και κοσμικές γνώσεις και λιγότερο στη θρησκευτική παιδεία. Τα πρώτα σχολεία αυτού του τύπου στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη το 1873, με πρωτοβουλία του Μωύς Αλλατίνι, ενώ το δίκτυο γρήγορα εξαπλώθηκε και σε άλλες ελληνικές πόλεις με εβραϊκές κοινότητες. Βλ. σχετικά (α) Devin E. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2018), 153, (β) Rena Molho, "Education in the Jewish Community of Thessaloniki in the Beginning of the Twentieth Century", *Balkan Studies*, 34.2 (1993), 259-269. Ενδεικτική της θέσης που η Alliance είχε κατορθώσει να καταλάβει και της επίδρασης που ασκούσε στη διαμόρφωση της σύγχρονης φυσιογνωμίας της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης είναι η περιγραφή των εορτασμών για τη συμπλήρωση των πενήντα χρόνων λειτουργίας της στο φύλλο της 13^{ης} Μαΐου 1910 της εφημερίδας *Jewish Chronicle* [Γιάννης Μέγας και Τζέκυ Μπενεμαγιόρ, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Μαρτυρίες μη Θεσσαλονικέων 50 μ.Χ.-1912* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2017), 497-498].

7 Για τη Σχολή Αλτσέχ, βλ. Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή. Από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998), 11. Επίσης, Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, 173.

κοινωνική ένταξη των μαθητών τους στο ελληνικό κράτος⁸.

Με την επιστροφή του στην Καβάλα, εργάζεται στην οικογενειακή επιχείρηση ξεκινώντας από χαμηλά: Ο πατέρας του τον βάζει να καθαρίζει τις φόρμες και τις ποδιές των καπνεργατριών, γεγονός που τον έκανε τότε να αισθάνεται ντροπή. Θα περάσουν πολλά χρόνια για να καταλάβει τη σημασία αυτής της εντολής.

Ήδη από το 1939, δηλαδή αρκετούς μήνες πριν από την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, ο ΣαμπεταΪ κατατάσσεται ως εθελοντής στο ελληνικό στρατό και υπηρετεί σε διάφορες αεροπορικές μονάδες στη Θεσσαλία, φτάνοντας μέχρι την Κορυτσά. Μετά τη συνθηκολόγηση και μέσα από πολλές περιπέτειες καταλήγει στην Αθήνα, όπου βρίσκει τον αδελφό του Ζακ, τραυματία του αλβανικού μετώπου, και επιστρέφει μαζί του με φορτηγό στη βουλγαροκρατούμενη πλέον Καβάλα.

Κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής Κατοχής⁹ η οικογένεια Τσιμίνο, όπως και πολλές άλλες οικογένειες της πόλης, έρχεται αντιμέτωπη με το φάσμα της πείνας και της εξαθλίωσης. Αποταμιεύσεις δεν υπάρχουν –ο πατέρας τηρούσε απαρέγκλιτα το αξίωμα ότι το κέρδος πρέπει να επενδύεται στην επιχείρηση μέχρι τελευταίας δεκάρας– και έτσι αναγκάζονται να πουλήσουν στη μαύρη αγορά όχι μόνο τα κοσμήματα και τα ασημικά του σπιτιού, αλλά ακόμη και τα «μπαμπάκια των στρωμάτων τους», όπως θυμάται ο ίδιος, για λίγα τρόφιμα. Ταυτόχρονα, οι βουλγαρικές αρχές εφαρμόζοντας τα αντι-εβραϊκά μέτρα¹⁰, ορίζουν Βούλγαρο συν-ιδιοκτήτη στην καπναποθήκη Τσιμίνο και επιβάλλουν δυσβάστακτη φορολογία. Σα να μην έφταναν όλα αυτά, ο Ααρών, μαζί με άλλους Καβαλιώτες επιχειρηματίες, κατη-

8 Ο D. Naar, ο οποίος μελέτησε πρωτογενείς πηγές της εποχής, αφού επισημαίνει ότι η εβραϊκή γλώσσα διδασκόταν ως μια ζώσα γλώσσα, ώστε να είναι όσο το δυνατό πιο ομαλή η προσαρμογή στη ζωή στην Παλαιστίνη, μεταφέρει ένα πολύ χαρακτηριστικό περιστατικό από το σχολείο: Τα παιδιά μάθαιναν να τραγουδούν στην τάξη τη *Χατικβά*, τον σιωνιστικό ύμνο, αφού έκλειναν πόρτες και παράθυρα και με την παραίνεση του δασκάλου «να μην τραγουδάνε πολύ δυνατά» (Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, 173).

9 Για την εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής Κατοχής βλ. Β. Ριτζαλέος, «Η εβραϊκή κοινότητα Καβάλας στον έλεγχο των Βουλγαρικών Αρχών Κατοχής: οργάνωση, εκμετάλλευση, διάλυση (1942-1944)», στο *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από τον λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, επιμ. Β. Δαλκαβούκνης, Ελ. Πασχαλούδη, Ηλ. Σκουλίδας και Κ. Τσέκου (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012), 69-90.

10 Το βουλγαρικό κοινοβούλιο, ανταποκρινόμενο στη συμφωνία μεταξύ Χίτλερ και Μπόρις Γ΄, ψήφισε στο τέλος του 1940 την πρώτη δέσμη αντιεβραϊκών μέτρων που περιελήφθησαν στον Νόμο για την Προστασία του Έθνους. Τα μέτρα επεκτάθηκαν άμεσα και στις καταληφθείσες από τον βουλγαρικό στρατό περιοχές της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας την άνοιξη του 1941. Σημαντικό ρόλο στην καταγραφή, στον έλεγχο και τελικά στην αρπαγή των εβραϊκών περιουσιών έπαιξε η Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων, η οποία δημιουργήθηκε τον Αύγουστο του 1942 [Νάταν Γκρίνμπεργκ, *Ντοκουμέντα* (Κομοτηνή: Παρατηρητής της Θράκης, εισαγωγή-επιμέλεια. Β. Ριτζαλέος, μτφρ. Ν. Ράλτσεβα, 2013)], 18-22.

γορείται για κατασκοπεία (επειδή δήθεν άκουγε παρανόμως ραδιόφωνο) και εκτοπίζεται από την Καβάλα¹¹. Με καίρι αποβιβάζεται στην Ιερισσό της Χαλκιδικής, απ' όπου και μεταβαίνει στη Θεσσαλονίκη, της οποίας ο εβραϊκός πληθυσμός έχει ήδη αρχίσει να υποφέρεει από τα πρώτα μέτρα της γερμανικής διοίκησης. Ο Ααρών διαισθάνεται τον κίνδυνο, γρήγορα εγκαταλείπει τη Θεσσαλονίκη και, υποδυόμενος τον σιδηροδρομικό υπάλληλο, καταλήγει στην Αθήνα.

Στο μεταξύ ο Σαμπετάι συλλαμβάνεται μαζί με δεκάδες άλλους χριστιανούς και Εβραίους Καβαλιώτες και οδηγείται σε καταναγκαστικά έργα στη Βουλγαρία δύο φορές: στις αρχές του 1942 και, στην πολύ κρίσιμη για την εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας περίοδο, μετά τον Ιανουάριο του 1943.

Στην περίοδο της Κατοχής, παρά την καταστροφή της οικογενειακής επιχείρησης, ο καπνός εξακολουθεί να παίζει καταλυτικό ρόλο στην επιβίωση της οικογένειας Τσιμίνο. Στη γερμανοκρατούμενη Αθήνα, ο Ααρών βρίσκει καταφύγιο στα σπίτια καπνεμπόρων φίλων του, όπως του Θεοκάρη Ιορδάνογλου και του, μετά τον πόλεμο, συνεργάτη του Λεωνίδα Αντύπα. Ο πρώτος μάλιστα φροντίζει να του εκδοθεί πλαστή χριστιανική ταυτότητα με το όνομα «Νικόλαος Κανταρτζής» και καταγωγή από τη Σαμψούντα του Πόντου (Εικ. 3).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του εγγονού του, ο Ααρών λαμβάνει κάθε μήνα μια λίρα από άγνωστο αποστολέα. Όπως εκμυστηρεύτηκε πολύ αργότερα στον εγγονό του, υποψιαζόταν ότι ήταν ένας από τους αδελφούς Παπαστράτου.

Ο Σαμπετάι, από την άλλη, επιστρέφοντας από τα καταναγκαστικά έργα στην Καβάλα, βρίσκει τους δύο από τους τρεις ορόφους του σπιτιού τους επιταγμένους από τις κατοχικές αρχές, με ενόικους τον Βούλγαρο υποδιοικητή ασφαλείας και έναν αυστριακό αξιωματικό, ενώ η καπναποθήκη παραμένει στα χέρια του δοτού Βούλγαρου συνιδιοκτήτη. Έχοντας πλέον την ευθύνη της οικογένειας, ο Σαμπετάι δημιουργεί ένα αυτοσχέδιο ραφείο και κατασκευάζει είδη περιτυλίγματος για καπνοδέματα. Ταυτόχρονα, «κλέβει» πολύ έξυπνα μέρος των δικών του καπνών και τα εμπορεύεται λαθραία στη Μυτιλήνη, με αντάλλαγμα τρόφιμα για την οικογένειά του.

Η νέα αυτή κανονικότητα θα κρατήσει όμως μόνο λίγους μήνες. Στις 10 Ιανουαρίου 1943 ο Σάμπι επιστρατεύεται ξανά, μαζί με δεκάδες άλλους Καβαλιώτες και Δραμινοίους Εβραίους, και οδηγείται στο χωριό Belitsa της Βουλγαρίας για καταναγκαστικά έργα. Πρόκειται για τη διάνοιξη της σιδηροδρομικής γραμμής που θα συνδέει τη νότια Βουλγαρία με την παραδουνάβια πόλη Lom.

¹¹ Είναι προφανές ότι στόχος των βουλγαρικών αρχών ήταν η με κάθε τρόπο εκκαθάριση της Καβάλας από την επιχειρηματική ηγεσία της, ώστε να καταστεί ευκολότερο το έργο της εκμετάλλευσης και, στη συνέχεια, της δήμευσης των μεγάλων περιουσιών.

Εικ.3: Η πλαστί χριστιανική ταυτότητα του Ααρών Τσιμινό

Εκεί, δύο μήνες αργότερα, θα εκτυλιχθεί μια συγκλονιστική ιστορία. Στις 14-15 Μαρτίου 1943, ενώ με τη διμοιρία του εργαζόταν στις σιδηροδρομικές ράγες, άρχισαν να περνούν από μπροστά τους με πολύ χαμηλή ταχύτητα ανοικτές αμαξοστοιχίες φορτωμένες με κόσμο. Από τις φωνές των επιβαινόντων πολύ γρήγορα αντιλήφθηκαν ότι επρόκειτο για τις οικογένειές τους. Γνωρίζουμε ότι λίγες μέρες πριν, τις πρώτες πρωινές ώρες της 4^{ης} Μαρτίου, μετά από αιφνιδιαστική και συντονισμένη επιχείρηση των βουλγαρικών αρχών, είχαν συλληφθεί όλες οι εβραϊκές οικογένειες της Καβάλας, είχαν εγκλειστεί για μέρες στη μεγάλη καπναποθήκη της εταιρείας Commercial Company of Salonica και, στη συνέχεια, μεταφέρθηκαν με καμιόνια στη Δράμα, ώστε να προωθηθούν σιδηροδρομικώς βόρεια στο λιμάνι της Lom, με τελικό προορισμό το κρεματόριο της Treblinka¹².

Ο Σαμπεταΐ και οι σύντροφοί του με συνεχείς εκκλήσεις πείθουν τον Βούλγαρο σταθμάρχη του χωριού να ακινητοποιήσει για λίγο τις αμαξοστοιχίες που εξακολουθούσαν να καταφθάνουν, προκειμένου να δουν και να φροντίσουν τους ταλαιπωρημένους συγγενείς τους,

¹² Μια πολύ καθαρή εικόνα, για τον μεθοδικό σχεδιασμό της επιχείρησης συλλήψεων, εγκλεισμού στην καπναποθήκη της εταιρείας Commercial Company of Salonica (γνωστή ως αποθήκη Αλλατινί), μεταγωγής στη Δράμα και εκπομπής στην Τρεμπλίνκα, μέσω της σιδηροδρομικής οδού, στα βουλγαρικά εδάφη, δίνουν τα διοικητικά έγγραφα και οι αναφορές των βουλγαρικών αρχών Κατοχής, που παραθέτει ο Γκρίνμπεργκ. Ξεχωριστή θέση στην τεκμηρίωση του Γκρίνμπεργκ κατέχει η επιχείρηση αρπαγής της κινητής και ακίνητης περιουσίας των εβραϊκών οικογενειών της πόλης (Γκρίνμπεργκ, *Ντοκουμέντα*, 148-160).

Εικ. 4: Ο Σαμπετάι Τσιμίνο στις γραμμές του βουλγαρικού σιδηροδρόμου τον Μάιο του 1943. Από τις ίδιες γραμμές, δύο μήνες νωρίτερα, πέρασε ο συρμός που μετέφερε την οικογένειά του στον Δούναβη με τελικό προορισμό την Τρεμπλίνκα

οι οποίοι υποτίθεται ότι μεταφέρονταν στην Πολωνία για να εργαστούν στα αλατωρυχεία της Κρακοβίας. Ο Σαμπετάι θα επιχειρήσει να τους ακολουθήσει δυο μέρες μετά, ανεβαίνοντας στον τελευταίο συρμό, στον οποίο επέβαινε ο τραυματίας αδελφός του Ιακώβ. Θα υποχρεωθεί όμως από τον Βούλγαρο φρουρό του βαγονιού να αποβιβαστεί λίγα χιλιόμετρα παρακάτω, κρατώντας στα χέρια του το παπούτσι που του άφησε ο αδελφός του ως ενθύμιο. Είναι η τελευταία φορά που βλέπει τη μητέρα και τα αδέρφια του. Στο οικογενειακό αρχείο εντόπισα μια φωτογραφία στην οποία εικονίζεται ο Σαμπετάι στις γραμμές του τρένου, χρονολογημένη τον Μάιο του 1943, δηλαδή δύο μήνες μετά (Εικ. 4).

Είναι πράγματι τραγική ειρωνεία το γεγονός ότι στις εβδομάδες που θα ακολουθήσουν αυτό το περιστατικό, οι άνθρωποι αυτοί θα οργανώσουν διαμαρτυρίες και διαβήματα προς τις βουλγαρικές αρχές, ζητώντας να τους στείλουν και αυτούς στην Πολωνία για να επανεπωθούν με τις οικογένειές τους.

Μέσα στη ζοφερή ατμόσφαιρα εκτυλίσσεται στο βουλγαρικό χωριό ένα περιστατικό που αξίζει να μνημονευθεί. Ο Σαμπετάι μαθαίνει ότι ένας Βούλγαρος καπνοπαραγωγός κινδυνεύει να χάσει τη σοδειά του. Προστρέχει να τον συνδράμει και τον συμβουλεύει τι πρέπει να κάνει για να μην σαπίσουν τα καπνά του. Ο Βούλγαρος αγρότης, ως ανταπόδοση, του ζητά να βαφτίσει την κόρη του. Απέναντι στην έκπληξη και στον δισταγμό του Σαμπετάι, που αναρωτιέται πώς γίνεται ένας Εβραίος να βαφτίσει το παιδί ενός χριστιανού, ο ίδιος ο παπάς του χωριού του αντιτείνει: «Δεν πειράζει, έναν Θεό έχουμε. Να δεχτείς, είναι μεγάλη χαρά».

Στο διάστημα που ακολουθεί, η επιτήρηση χαλαρώνει και δίνονται άδειες στους ομήρους να φεύγουν και να διανυκτερεύουν στη Φιλιππούπολη, μέχρι την οριστική τους απόλυση τον Νοέμβριο του 1943. Στη Φιλιππούπολη ο Σαμπετάι γνωρίζει και παντρεύεται τη βουλγαρο-εβραία Μπέλλα Μπεμπασάτ, με την οποία θα αποκτήσει δύο παιδιά.

Από την οικογένεια Τσιμίνο έχουν απομείνει δύο άνδρες, ο Σαμπετάι και ο πατέρας του Ααρών, οι οποίοι επιστρέφουν με την απελευθέρωση στην Καβάλα, ο πρώτος από τη Βουλγαρία μαζί με την κυοφορούσα Μπέλλα και ο άλλος από την Αθήνα. Όπως αποκαλύπτει η μεταξύ τους αλληλογραφία, ο Ααρών ζητά επίμονα από τον Σαμπετάι να επιστρέψει στην Καβάλα και να τον βοηθήσει να αναστήσουν την καπνεμπορική επιχείρηση και να στηρίξουν την καθημαγμένη εβραϊκή κοινότητα της πόλης.

Η μεταπολεμική, όμως, πραγματικότητα στην πόλη είναι ζοφερή. Από τους μετακθόντες στην Τρεμπλίνκα δεν έχει επιβιώσει κανείς. Οι λίγοι διασωθέντες Εβραίοι που επιστρέφουν, νέοι στην πλειονότητα¹³, βρίσκουν τα σπίτια τους άδεια, λεηλατημένα ή παραχωρημένα σε νέους ιδιοκτήτες και τη συναγωγή κατεστραμμένη.

Θα βρουν, επίσης, το αρχαιότερο εβραϊκό νεκροταφείο συλημένο και καταπατημένο από ντόπιο ιδιοκτήτη και τις πλάκες των τάφων σκορπισμένες στα γύρω σπίτια. Ούτως ή άλλως όμως, η Καβάλα μετρά τις πληγές της, για να περιέλθει πολύ γρήγορα στη δίνη ενός εξίσου τρομακτικού πολέμου, του Ελληνικού Εμφυλίου. Οι ελάχιστοι εναπομείναντες Εβραίοι¹⁴ φυλλορροούν και μεταναστεύουν στο Ισραήλ και τη νότια Αμερική¹⁵.

13 Πρόκειται για 42 άνδρες ομήρους που είχαν σταλεί για καταναγκαστικά έργα στη Βουλγαρία, όπως ο Σαμπετάι, ελάχιστους που είχαν στρατευθεί στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και κατέφυγαν στα βουνά και ορισμένους που κρύβονταν από φίλους τους χριστιανούς σε άλλες πόλεις, όπως ο Ααρών Τσιμίνο. Βλ. σχετικά Ιωσήφ Α. Μεβραόχ, *Οι Εβραίοι στη Μέκκα του Καπνού* (Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2019), 102.

14 Σύμφωνα με το Αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας, το 1947 η Συναγωγή αριθμούσε 55 μέλη και λειτουργήσε ως το 1971, όταν ο αριθμός τους έπεσε κάτω από δέκα (στο ίδιο, 105-107).

15 Για το κλίμα σύγχυσης που επικρατούσε σχετικά με τις μεταναστευτικές επιλογές των επιζώντων από τα κρεματόρια, μολονότι εστιάζει σε ειδικές κατηγορίες εκτοπισμένων Εβραίων, έργο αναφοράς είναι η μελέτη της Ρίκας Μπενβένιστε, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή*.

Εικ. 5: Ο Σαμπετάι Τσιμίνο, πρώτος αριστερά, εξετάζει την ποιότητα των καπνόφυλλων (δεκαετία 1960)

Η οικογένεια Τσιμίνο θα παραμείνει, όμως, στην πόλη. Μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1969 και της συζύγου του το 1972, ο Σαμπετάι θα απομείνει ένας από τους ελάχιστους Εβραίους στην Καβάλα, σίγουρα ο τελευταίος επαγγελματίας του καπνού. Το κλείσιμο της καπνεμπορικής επιχείρησής, όμως, δεν θα σημάνει το τέλος της σχέσης του με τον καπνό, μιας σχέσης ζωής (Εικ. 5). Θα συνεχίσει ως το τέλος να εργάζεται ως εμπειρογνώμονας στην εταιρεία Μισιριάν.

Διάσωση της μνήμης της εβραϊκής κοινότητας Καβάλας

Ο Σαμπετάι Τσιμίνο, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, με όπλο τη σχολαστικότητα και συστηματικότητα του καπνεμπόρου, όχι μόνο διασώζει αλλά και συγκροτεί τη μνήμη της καθημαγμένης εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας με δύο τρόπους:

Δημιουργία αρχείων

—Πρώτον, δημιουργεί το Αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας (1915-1998), βασισμένο στη βουλγαρική απογραφή του 1942, για λογαριασμό του Yad Vashem. Συμπληρωματικά, ο ίδιος έχει δημιουργήσει έναν πλήρη κατάλογο των 1430 Καβαλιωτών

Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940 (Αθήνα: Πόλις, 2016), 217-236.

Εβραίων, ταξινομημένων κατά οικογένειες με την αντίστοιχη φωτογραφία του καθενός από αυτούς. Όπως ήδη ανέφερα, σήμερα στην ανοικτή ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Yad Vashem ο ερευνητής θα βρει 228 αρχεία υποβληθέντα από τον Σαμπεταΐ Τσιμίνο.

—Δεύτερον, συγκεντρώνει σε 22 φακέλους, συνολικής έκτασης περίπου 4.000 σελίδων, μαρτυρίες Εβραίων από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, γραμμένες σε ladino. Σήμερα φυλάσσονται στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

—Τρίτον, συγκροτείται και φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Καβάλα (α) το αρχείο της οικογένειας Τσιμίνο (1944-1974) και (β) το αρχείο του καπνεμπορικού οίκου Τσιμίνο (1945-1970).

Είναι περιττό να σημειώσω πόσο πολύτιμη είναι η συμβολή αυτών των αρχείων αφενός στη διάσωση της μνήμης των εβραϊκών κοινοτήτων και αφετέρου στην ιστορική και ανθρωπολογική έρευνα.

Αποκατάσταση του εβραϊκού νεκροταφείου Καβάλας

Συνειδητοποιώντας, κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι λίγοι εναπομείναντες Καβαλιώτες Εβραίοι τη μοίρα της κοινότητας, εστίασαν στη διάσωση της μνήμης των αδικωμένων οικογενειών τους. Μη έχοντας πλέον μέσα στην πόλη σημείο αναφοράς και με δεδομένη την απροθυμία ή ακόμη και την εχθρότητα των τοπικών αρχών, στρέφονται στο εβραϊκό νεκροταφείο. Εκεί το 1954-55 στήνουν ένα λιτό μνημείο (Εικ. 6), ίσως το πρώτο στην Ελλάδα, με μοναδική διακόσμηση το άστρο του Δαυίδ και ένα στεφάνι, στο οποίο αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα:

*ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ 1943
ΑΠΑΧΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΔΙΚΩΣ ΘΑΝΑΤΩΘΕΝΤΩΝ
386 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΒΑΛΑΣ
ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΘΗΡΙΩΔΙΑΣ*

Με υπογραφή
*ΟΙ ΕΠΙΖΗΣΑΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΚΩΣ
ΘΑΝΑΤΩΘΕΝΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΩΝ*

Εικ. 6: Η επιγραφή στο μνημείο του εβραϊκού νεκροταφείου (1955)

Από το 1990-91 ο Σαμπετάι Τσιμίνο, ως ο μοναδικός Εβραίος κάτοικος της Καβάλας και Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας, συντονίζει εκτεταμένες εργασίες στο δεύτερο εβραϊκό νεκροταφείο, το οποίο άρχισε να λειτουργεί το 1902 και είναι προσαρτημένο στο σημερινό χριστιανικό νεκροταφείο, στις ανατολικές παρυφές της πόλης. Το βρίσκεται σε κακή κατάσταση, επιχωματωμένο και με τις πλάκες πολλών τάφων σπασμένες (από άγνωστη αιτία). Αξιοποιώντας πόρους της Εβραϊκής Κοινότητας αναδιευθετεί τον χώρο (συνολικής έκτασης 5.750 τ.μ.), αποκαθιστά τους περίπου 735 τάφους και προσθέτει σε πολλούς από αυτούς το άστρο του Δαυίδ. Μετά από πολυετείς και πολυδάπανες προσπά-

θεις, κατορθώνει να μετατρέψει το εβραϊκό νεκροταφείο σε μνημονικό τόπο της χαμένης κοινότητας. Ο ίδιος φαίνεται ότι θεωρεί το έργο αυτό ως ένα από τα σπουδαιότερα της ζωής του. Όπως υπογραμμίζει, χαίρεται να βλέπει ξένους Εβραίους να έρχονται από το Ισραήλ, την Ευρώπη και την Αμερική, να επισκέπτονται το νεκροταφείο και να βρίσκουν τους τάφους των συγγενών τους, για να καταλήξει ότι «το νεκροταφείο είναι το μόνο πράγμα που θα δείχνει αύριο ότι από αυτή την πόλη πέρασαν Εβραίοι».

Ευτυχώς θα διαφευστεί. Παρά τα ατυχή περιστατικά που προηγήθηκαν, στις 7 Ιουνίου 2015 εγκαινιάστηκε το μνημείο Ολοκαυτώματος στο κέντρο της Καβάλας, στο σημείο όπου υψωνόταν ο πρώτος σταθμός του μαρτυρίου των Καβαλιωτών Εβραίων, η καπναποθήκη στην οποία εγκλείστηκαν οι 1484 Εβραίοι τα χαράματα της 4^{ης} Μαρτίου 1943. Λίγους μήνες αργότερα, στις 4-5 Μαρτίου 2016 πραγματοποιήθηκε από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Φιλολόγων Καβάλας στο αποκατεστημένο κτίριο του εβραϊκού σχολείου (που σήμερα φιλόξενα στεγάζει το Λύκειο Ελληνίδων) εκπαιδευτικό σεμινάριο με τίτλο «Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στην κλίμακα του τοπικού: η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας». Έκτοτε, το Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων και Ιστορίας Καπνού μαζί με αυτοδιοικητικούς φορείς δεν παραλείπει να διοργανώνει εκδηλώσεις μνήμης.

Ιστορική έρευνα και εκπαίδευση

Ο Σαμπεταΐ Τσιμίνο αφήνει μια σπουδαία και πολυσύνθετη παρακαταθήκη όχι μόνο στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Καβάλα, αλλά και στους ιστορικούς, τους διδακτολόγους της ιστορίας και τους εκπαιδευτικούς. Μια παρακαταθήκη που μας επιτρέπει να φωτίσουμε, να συμπληρώσουμε και να επεκτείνουμε σε βάθος και σε πλάτος τη μελέτη και τη διδασκαλία τραυματικών γεγονότων, όπως το Ολοκαύτωμα, στην κλίμακα του τοπικού.

Πρώτον, από πραγματολογική άποψη τα αρχεία και οι μαρτυρίες που μας άφησε συμβάλουν στην έρευνα:

—της ιστορίας της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας, της κοινοτικής οργάνωσης, των σχέσεων με τις άλλες εθνο-θρησκευτικές κοινότητες της πόλης (ελληνορθόδοξη, μουσουλμανική και αρμενική) και των κανονικοτήτων που διαμορφώνονται στα διαρκώς μεταβαλλόμενα πλαίσια της κοινωνικής ζωής και στις πολιτικές και πολεμικές συγκυρίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το υλικό αυτό για την εννοιολόγηση της ελληνο-εβραϊκής ταυτότητας και της πολιτισμικής της παράδοσης, αν μάλιστα την εκλάβουμε όχι ως στατική αλλά ως δυναμική έννοια,

—της οικονομικής ιστορίας, με έμφαση στην ιστορία του καπνού και ειδικότερα στην καπνοκαλλιέργεια και την καπνεμπορία σε ολόκληρο σχεδόν το φάσμα του 20^{ου} αιώνα,

—της ιστορίας των τεχνολογιών επεξεργασίας του καπνού και της εμπειρογνωμοσύνης,

—της ιστορίας των κοινωνικών τάξεων, των ιδεολογιών και των εργατικών κινημάτων,

αν θεωρήσουμε την Καβάλα ως μια μεγάλη διεθνή και διεθνική εργατούπολη του καπνού, —της ιστορίας των νοοτροπιών και της διαρκούς διαπάλης ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα, ανάμεσα στην προσήλωση στις αξίες της κοινότητας και τον κοσμοπολιτισμό. Με όρους θεωρίας της νέας ιστορίας, η παρακαταθήκη του Τσιμίνο επιτρέπει να μελετήσουμε τη συνέχεια και την αλλαγή στον σύντομο και ταυτόχρονα μακρό 20^ο αιώνα, έναν αιώνα που, κατά τη γνώμη μου, δεν έχει ακόμη τελειώσει.

Δεύτερον, η κληρονομιά του Τσιμίνο, μας προσφέρει τη δυνατότητα να εφαρμόσουμε, τόσο σε επίπεδο ιστορικής έρευνας όσο και σε επίπεδο ιστορικής εκπαίδευσης, σύγχρονες επιστημολογικές αρχές και μεθοδολογικά εργαλεία. Η τοπική, η οικογενειακή, η βιογραφική και η πολιτισμική ιστορία, η μικροϊστορία, η εθνογραφία, η προφορική ιστορία, οι μνημονικές σπουδές και, ειδικότερα, η μελέτη του τραύματος και της τραυματικής μνήμης βρίσκουν εδώ γόνιμο έδαφος. Πάνω από όλα, πρόκειται για μια ιστορία βαθιά ανθρωπίνη, ανθρωπιστική και αξιακή, η οποία εστιάζει σε ένα πρόσωπο και σε μια μικρή κοινότητα και με αυτά ως επίκεντρο διευρύνει σταδιακά τις οπτικές της και εμπλουτίζει την προβληματική της.

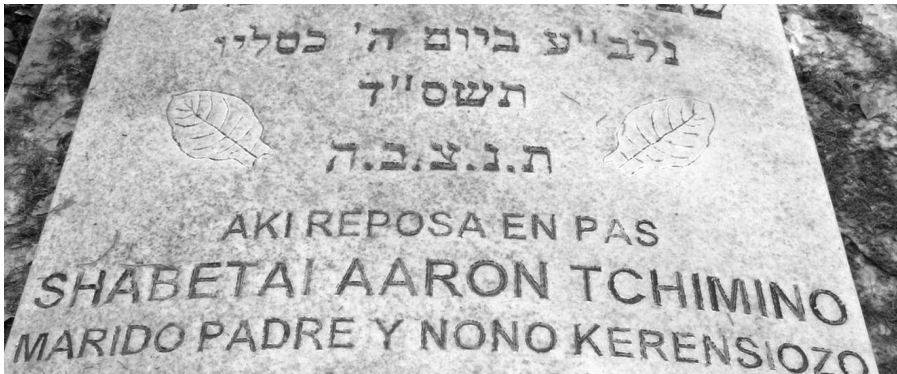
Συνακόλουθα, η ιστορική εκπαίδευση, όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα, οφείλει πάνω απ' όλα να συνομιλεί με τη ζωή, να αφουγκράζεται τις ανησυχίες των νέων ανθρώπων, να απαντά στα ερωτήματά τους και να είναι ασφαλώς νηφάλια, διερευνητική, κριτική και αναστοχαστική. Η περίπτωση του Σαμπετάι Τσιμίνο είναι, κατά τη γνώμη μου, παραδειγματική για μια μορφή ιστορικής μνήμης που ταιριάζει απόλυτα σε μια αληθινά ανθρωπιστική και δημοκρατική εκπαίδευση. Είναι η μνήμη που ο Τοντόροφ ονομάζει «παραδειγματική». Το ψυχικά τραυματισμένο άτομο μέσα από μια μακρά, επίπονη αλλά στο τέλος λυτρωτική διεργασία του πένθους, απαλλάσσεται από τον πόνο που του προξενεί η ανάμνηση και, στη συνέχεια, εξερχόμενο από τη σφαίρα του ιδιωτικού πένθους, ανοίγει την ανάμνηση στον δημόσιο χώρο, βρίσκει αναλογίες με άλλα ιστορικά τραύματα και εκτείνεται από το μερικό στο καθολικό. Έτσι, μετασχηματίζει την περίπτωσή του σε *exemplum*, διδάσκεται και διδάσκει με αυτό και θέτει το παρελθόν ως αφετηρία δράσης για το παρόν¹⁶.

Ο Σαμπετάι Τσιμίνο, παρά το γεγονός ότι έχασε, πλιν ενός, όλη του την οικογένεια, δεν ένωσε μίσος, δεν υιοθέτησε εχθρικά στερεότυπα, δεν γενίκευσε, ούτε υπέκυψε στη μοιρολατρία, την παθητικότητα ή την εσωστρεφή βίωση του πόνου. Αυτό που έθεσε ως αρχή στη ζωή του, ταυτίζεται με τις λέξεις που χαρακτήκταν σε τρεις γλώσσες στον τάφο του: «ΣΑΜΠΕΤΑΪ ΑΑΡΩΝ ΤΣΙΜΙΝΟ, ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ». Μετά τη φυσιολογική σε αυτές τις περιπτώσεις πρώτη περίοδο του σιωπηλού πένθους και του αισθήματος ατομικής και συλλογικής ενοχής των επιζήσαντων, ο Σαμπετάι αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι ο μόνος

16 Zetan Totorov, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στο *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, επιμ. J. Hassoun, Γ. Θανασέκος, Ρ. Μπενβενίστε και Ο. Βαρών-Βασάρ (Αθήνα: Πόλις, 1998), 170.

τρόπος δικαίωσης των θυμάτων του Ολοκαυτώματος είναι η νίκη της μνήμης ενάντια στη λήθη. Ότι, αντίθετα με όλα τα άλλα δικαιώματα που αφορούν τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος, το δικαίωμα στη μνήμη είναι το πιο ισχυρό και συνάμα το μοναδικό δικαίωμα των θυμάτων της ιστορίας –των θυμάτων, όχι γενικά και αόριστα, αλλά των συγγενών, των φίλων, των γνωστών και αγνώστων της εβραϊκής κοινότητας της Καβάλας. Αυτό το δικαίωμα των θυμάτων γίνεται γι' αυτόν, τον τελευταίο Εβραίο κάτοικο της πόλης, αναπόδραστο καθήκον. Γι' αυτό χρωστάμε στον άνθρωπο αυτόν τη διάσωση της εβραϊκής μνήμης της πόλης. Και οφείλουμε την παρακαταθήκη που μας άφησε να την αξιοποιήσουμε και να τη μεταβιβάσουμε στις επόμενες γενιές.

Θα μου επιτρέψετε να τελειώσω με έναν τρόπο αδόκιμο για επιστημονική εισήγηση. Δεν είχα την τύχη να γνωρίσω τον Σαμπεταΐ Τσιμινό όσο ζούσε. Είμαι, όμως, βέβαιος ότι, αν μπορούσε να μας έβλεπε, θα χαιρόταν διπλά, επειδή βρισκόμαστε στην πατρίδα του και μιλάμε για τις δύο μεγαλύτερες αγάπες της ζωής του: τον καπνό και τους Καβαλιώτες Εβραίους. Άλλωστε, πήρε τη θέση του στην αιωνιότητα με δυο φύλλα καπνού χαραγμένα στον τάφο του.

Εικ. 7

A close-up photograph of several dried, brown leaves. The leaves are arranged in a fan-like pattern, with their veins clearly visible and creating a complex, repeating geometric pattern. The color is a warm, golden-brown, and the texture appears slightly rough and papery. The lighting is soft, highlighting the intricate details of the leaf structure.

ISBN 978-960-99637-1-8